

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תשע"ט

כרך 1

עורכים:

פרופ' משה צפור
פרופ' אהרן מונדשיין
ד"ר אליסיה גרינבנק

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אורציון ברתנא
הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין
פרופ' שמיר יונה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תשע"ט 2019
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@macam.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

5	דבר ראש המכללה
9	דבר המערכת
13	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | מקרא ופרשנותו

17	חוקי השמיטה בתורה בראי תרגום השבעים	משה צפור
37	מרד אהוד בן גרא ומציאותו של הר אפרים בעבר הירדן המזרחי	גבריאל ברזילי
51	"אם את עושה דל"ת רי"ש - מחריב את כל העולם" הערות לנוסחו של עמוס ה, יא ולפרשנות הערבית-היהודית עליו	יאיר צורן
55	'מושך עצמו ואחר עמו' בפירושו של הרב יוסף חיון	יוחנן קאפח

שער שני | חינוך

71	מה בין מנהיגות בצבא למנהיגות בהוראה	אליסיה גרינבנק ואיריס טמסוט
81	הערכת הקבוצה במעבדת המדעים בבית הספר	אילה רביב ואסתר אפללו
103	"ללכת עם האמת הפנימית שלי" סיפורי חיים של גננות - אשנב לתהליכי הבניית זהות מקצועית	ליאת מירב
137	תוקפנות בגן הילדים הברלי מגדר ומגזר	רינת כספי

שער שלישי | מוזיקה, ספרות ואמנות

155	האידיאות של בית המלוכה האירופאי באורטוריות העוסקות בבית המלוכה התנ"כי	אפרת בוכריס
185	קריאה סטרוקטורלית בשירתו המיתית של ק.א. ברתיני	רבקה קרוש
201	שימוש בחומרים תיעודיים באמנות עכשווית המתמודדת עם השואה (2005-2015)	רחלי ברגר
219	מהטלאי הצהוב אל הרגל: מסע אמנותי בין כוכבים וסמלים ביצירתה של האמנית סבינה סער	לאה מזור

שער רביעי | חינוך גופני ובריאות

239	קפיצה לגובה בסגנון מספרת	מירי שחף
263	גורמים ומניעה של טביעת ילדים ובני נוער במדינת ישראל / מאמר דעה	סיגלית אבוהצירא ודניאל מורן
277	היפגעות ילדים בישראל: השוואה בין ילדים ערבים ויהודים / מאמר דעה	סהאם אבו עביד ודניאל מורן

מחברי המאמרים

סיגל אבוחצירא

סטודנטית לתואר שלישי, בית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
sigal00000@gmail.com

סהאם אבו עביד

סטודנטית לתואר שלישי, בית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
sehamm1992@gmail.com

פרופ' אסתר אפללו

חוג למדעים וראשת רשות המחקר במכללת חמדת הדרום
ester@hemdat.ac.il

ד"ר אפרת בוכריס

חוג לתנ"ך והחוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
efratb@neto.net.il

ד"ר רחלי ברגר

חוג לאומנות, המכללה האקדמית לחינוך תלפיות; עמיתת שפיגל, המכון לחקר השואה ע"ש פינקלר, אוניברסיטת בר אילן; החוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
berger.rach1@gmail.com

ד"ר גבריאל ברזילי

חוג לתנ"ך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון ומרכז יעקב הרצוג ללימודי יהדות
barzilg@gmail.com

ד"ר אליסיה גרינבנק

ראשת החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון; החוג לחינוך וחברה והתוכנית לתואר השני בייעוץ ארגוני למוסדות חינוך, הקריה האקדמית אונו
alicia2@netvision.net.il

איריס טמסוט

מפתחת תוכניות בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי, משרד החינוך
iris20081@walla.com

ד"ר רינת כספי

ראשת החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
rinatc10@gmail.com

פרופ' דניאל מורן

פרופסור מן המניין, המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
dani.moran@sheba.health.gov.il

ד"ר לאה מזור

חוג למקרא, האוניברסיטה העברית בירושלים
mazor.lea@gmail.com

ד"ר לiat מירב

חוג לגיל הרך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
liatmayrav@gmail.com

יאיר צורן

חוקר פרשנות המקרא הערבית-יהודית בימי הביניים
zorantirgumim@gmail.com

פרופ' משה צפור

פרופסור מן המניין (בדימוס) במחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן; ראש החוג לתנ"ך
וראש התוכנית לתואר שני בתנ"ך במכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
moshezi1934@gmail.com

ד"ר יוחנן קאפח

חוג לתנ"ך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון; דיקן הסטודנטים, מכללת
אורות ישראל
ykapah@gmail.com

ד"ר רבקה קרוש

חוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
rivkkad@gmail.com

ד"ר אילה רביב

חוג למדעים, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון ומכללת חמדת הדרום
ayalaraviv1@gmail.com

ד"ר מירי שחף

חוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
mirile@washingtton.ac.il

שימוש בחומרים תיעודיים באמנות עכשווית המתמודדת עם השואה (2005-2015)¹

רחלי ברגר

תקציר

התיעוד הוא מרכיב חשוב בתודעת השואה בארץ ובעולם. במאמר זה אבקש לבחון כיצד משולבים חומרי התיעוד בעבודות של שלוש אמניות ישראליות המתמודדות עם השואה. שתי האמניות ניצולות השואה השתמשו בחומרי תיעוד אישיים-משפחתיים מתחום הצילום ויצרו עבודות קולאז' (אצל ישראלה הרגיל בתחומי הציור וההצבה, ואצל שולמית לויין בתחום הסיב, "קראפט"). לעומת זאת, אצל מיכל רובנר שאינה ניצולת שואה, יש עבודת תחקיר נרחבת ושימוש בחומרי תיעוד ממקורות רבים ושונים מתחום הציור ובעיקר הווידאו. סוג העבודה השונה נגזר מהמטרות השונות של האמניות: הרגיל ולויין ביקשו למלא חלל ולבנות נרטיב משפחתי-אישי משרידי התיעוד שמצאו, ואילו רובנר ביקשה לקחת שברי מציאות ולחבר מהם סביבת חיים רציפה ושלמה. בשתי הדרכים נעשה לרוב שעתוק של טקסט קודם אל תוך הטקסט החדש באמצעות ציטוט ישיר שלו ("אינטר טקסטואליות") מתוך הזדהות עמוקה עם החומרים האותנטיים ורצון להנכיח אותם מחדש בטכניקות מגוונות.

תאריכים: אמנות, שואה, שואה באמנות, ניצולי שואה, תיעוד, מיכל רובנר, שולמית לויין, ישראלה הרגיל, קולאז', יד ושם, פוטותרפיה, ילדים בשואה.

---

1 המחקר המוצג במאמר נערך בתמיכה של המכללה האקדמית לחינוך "תלפיות". ברצוני להודות לאמניות שאישרו לפרסם את תצלומי העבודות: לאמנית שולמית לויין שאירחה אותי בביתה והסבירה על עבודותיה; לאמנית ישראלה הרגיל על שיחות הטלפון, תכתובות המיילים וההרצאה המשותפת במסגרת הסמינר המחלקתי באוניברסיטת בר-אילן, ולמיכל רובנר באמצעות דקלה בן עטיה.

מבוא

התיעוד הוא מרכיב חשוב בתודעת השואה בארץ ובעולם. אמנים רבים משלבים באמנותם המגיבה לשואה חומרים תיעודיים בתצורותיהם השונות: בכתב, בשמע, בצילום ובווידאו. במאמר זה אבקש לבחון מהם חומרי התיעוד שמשולבים בעבודות של שלוש אמניות ישראליות המתמודדות עם השואה: מהיכן נלקחו? כיצד שולבו? האם יש שוני בשימוש בחומרים אלו בעבודות של אמנים ניצולים ושאינם ניצולים, ואם כן, מה גורם לשוני הזה?

השימוש בחומרי התיעוד נעשה בדרכים רבות ומגוונות. במאמר הזה אעסוק בשלוש אמניות: ישראלה הרגיל ושולמית לויין שהן ניצולות שואה בעלות הכרה מסוימת בשדה האמנות המקומי הישראלי, ומיכל רובנר שהיא אמנית בעלת שם מקומי ובינלאומי ועבודותיה מוצגות ברחבי העולם. במאמר אציג שתי דרכים: הדרך הראשונה מאפיינת את העבודות של הרגיל ולויין, שמתחילות בתחקיר אישי על משפחתן וניסיון לייצר בעזרת תצלומי משפחה "נרטיב משפחתי". הדרך השנייה מאפיינת את עבודותיה של רובנר שעושה שימוש נרחב בחומרי תיעוד ממקורות שונים: סרטונים מלפני השואה, ציורי ילדים וסאונד מתקופת השואה, וכן סרטוני עדויות, כל זאת במטרה "ליצור בנייה מחדש של סביבת חיים"².

לבנות נרטיב משפחתי: ישראלה הרגיל ושולמית לויין

אני מדברת בשמי ולא בשם כל הילדים ששרדו, אבל המסר היחיד שקיבלנו מהמבוגרים לאחר שעלינו לארץ היה שאנחנו לא יודעים כלום ולא מרגישים כלום ולכן אין לנו מה להגיד. את המסר הזה העבירו דווקא הניצולים. פיזרו אותנו בכל מיני מקומות: בקיבוצים, במוסדות או בבתי יתומים. אף אחד לא שאל ולא התעניין, מתוך הנחה שילדים לא הבינו ולא זכרו. רוב הילדים לא היו במחנות השמדה או במחנות עבודה. רובם היו במנזרים או במשפחות שהחביאו אותם, או עם קרובי משפחה שהצליחו להציל אותם. עצם העובדה שלא היינו במחנות השמדה הפכה אותנו לילדים שלא עברו כלום. אנחנו איבדנו את כל המשפחות שלנו, אבל זה לא נחשב. הילדים התחילו לדבר הרבה יותר מאוחר, רק כשהם התבגרו (שולמית לויין).³

שתי האמניות – שולמית לויין וישראלה הרגיל – היו פעוטות כשנאלצו להיפרד ממשפחתן ולגור אצל משפחה נוצרית מאמצת. ישראלה איבדה את אימה ושולמית איבדה את הוריה. לאחר המלחמה חזרו האב והדודה ואספו אותן אך לא יכלו לגדל אותן – ישראלה גדלה בקיבוץ ושולמית במוסדות שונים. שתיהן אמניות – האחת פסלת, השנייה אמנית סיב, אבל שתיהן לא התמודדו עם נושא השואה עד לשנות התשעים או האלפיים, אז החלו לעסוק בתצלומי המשפחה ולבנות נרטיב משפחתי מחדש. העבודות הן סוג של פוטותרפיה עצמית. הפוטותרפיה הוא זרם עכשווי שהתפתח בתחום הטיפול הפסיכותרפי ועושה שימוש באיכויות

2 יד ושם 2005, אתר.

3 שולמית לויין, מצוטטת אצל גילרמן 2002.

הצילום. במסגרת הפוטותרפיה, ההתבוננות בתצלום המשפחתי מאפשרת להעלות חלקים מסיפור חייו של המטופל ומתחושותיו. התמונה המצולמת היא גירוי ויזואלי שבאמצעותה הוא יכול לספר סיפורים המובילים לתובנה. הרגיל ולוין נמצאות בדיאלוג עם התצלומים באמצעות מעשה היצירה האמנותי.

ישראלה (איזה) הרגיל נולדה בברודי (Brody) שבפולין ב-1938. אביה, קלמן הרניק, היה מורה ומוזיקאי, והאם אלזה כהנא הרניק הייתה מורה בבית ספר לבנות. לאחר הכיבוש הגרמני ב-1941 אימה ודוד שלה נורו למוות ביער הסמוך. איזה נשארה עם אביה וסבתה. כשהייתה בת ארבע הועברה למשפחתו של יאצק מיקלשבסקי, חבר של אביה, וחיה בזהות בדויה בשם אווה מיקלשבסקי במשפחה נוצרית. "הצילומים 'ניצלו' יחד איתי", מספרת הרגיל, "אבי מסר אותם למיקלשבסקי ידידו וזה טמן אותם באדמת חצרו בקופסת פח. כאשר עזב את ביתו לקח את הקופסה, יחד עם כלי ביתו, למקום מגוריו החדש (בקראקוב). הקופסה הוחזרה לאבי עם גמר המלחמה, נדרה איתנו ארצה ב-1948 ועם מות אבי עברה לרשותי".⁴

בתקופת המלחמה אביה התחבא בבוונקר בעזרתו של מיקלשבסקי, וכשנכנסו הרוסים לאזור הם גייסו אותו לצבא. עם גמר המלחמה שחררו את האזרחים הזרים מצבא רוסיה והוא החל לחפש את ביתו. הרגיל הייתה בת שבע וחצי כשפגשה שוב את אביה.⁵ האב עלה איתה לישראל, הוא חי בתל אביב והיא גדלה בקיבוץ. כשהייתה בת ארבע עשרה נפטר אביה מהתקף לב.

במשך חמישים שנה לא נגעה הרגיל בתצלומים. במשך עשרים וחמש שנות יצירה הציגה עבודות פיסול בנושאים מופשטים והתקשתה להיחשף בעבודות פיגורטיביות אישיות. בעשר השנים האחרונות פתחה הרגיל את המסמכים ואת התצלומים המשפחתיים "תמונות אותנטיות שלי ושל המשפחה שלי [...]. התמונות היו מונחות למעלה בווידעם עד שהגיע המועד ואני התעוררתי והתחלתי לעבוד איתן ואז [התמונות] קמו לתחייה. התמונות מראות מצב די של, אושר. אני מחייכת. הם היו זוג די צעיר".⁶ מכיוון שהתמונות היו קבורות באדמה בזמן מלחמת העולם השנייה נוצרו בהן עיוותים והם נשחקו באופן חלקי. את התהליך הזה כינתה הרגיל "פוטוארוזיה", פירוק של המילה "פוטו" (צילום) ו"ארוזיה" (שחיקה), וזהו גם השם שנתנה לשתי תערוכותיה הראשונות בנושא השואה (2007, 2009).⁷ את התצלומים והמסמכים היא משלבת בעבודות רבות שוב ושוב, ובכך היא מנסה להנציח ולתעד את דמויות המשפחה. "תמונות משפחתי נפגמו כשהיו תמונות באדמה, ומי השלגים והחומצות חדרו לקופסת הפח שבה נשמרו. הצילומים מוצגים כפי שנמצאו, ללא פוטושופ או כל טיפול אחר, רק הוגדרו מעט. השם פוטוארוזיה מבטא את התהליך האיכול שפגע בהן. משפחתנו הקטנה והמאושרת אוכלה גם היא".⁸

4 הרגיל 2016.

5 הרגיל 2018.

6 הרגיל 2018.

7 הרגיל הציגה בנוסף עוד שתי תערוכות יחיד בנושא האוטוביוגרפי: ב-2010 במכללת קיי, וב-2011 בחולון "דובדבנים ופרפרים", לפי תכתובת מייל בין המחברת לאמנית ב-2019.30.

8 הרגיל 2016.

בשנת 2007 הציגה הרגיל לראשונה תערוכה אישית בנושא אוטוביוגרפי. על קיר הכניסה הציבה מה שהיא מכנה "מגירות או ארגזי זיכרון" (תמונה 1) שתוחמים בתוכם אובייקטים בטכניקה של קולאז'. בכל מסגרת-מגירת זיכרון נמצא תצלום של בן משפחה מתקופת המלחמה. בין המסגרות יצרה הרגיל חיבור מפותל בין מסגרת האב, מסגרת הבת ומסגרת האם. את החיבור היא מכנה "שורשי אוויר". שנה לפני כן השתמשה הרגיל במושג "שורשי אוויר" בתערוכה הנושאת שם זה בהיכל התרבות בפתח תקווה (2006), וכך היא כותבת שם: "שורשי אוויר הם שורשים שמתרגים על פני האדמה בחיפוש אחר מים וחמצן. אילו ניחנו בעיניים חודרניות ובוחנות היינו יכולים להבחין בנוזלים ובמלחי המזון הזורמים בהם ולהבחין בזיהום שפשה באוויר, במים ובקרקע. האם העץ היבש שניצב בטבורה של התערוכה "שורשי אוויר" ולו צינורות גמישים להזרמת אוויר במקום שורשים - ישוב ללבלב? נראה שגם בו, כמו בנו, מוטבע געגוע לטבע הירוק, לטבע ההולך ונכבש, ההולך ונכחד".⁹ בתערוכה פוטוארוזיה לוקחת הרגיל את המושג הלקוח מעולם הטבע ושימש אותה בתערוכה לאמירה סביבתית כדי לאפיין את הקשר בינה לבין הוריה: "שורשי אוויר הם שורשים שנשלחים על פני האדמה אצל צמחים מסוימים. הם משתרגים לאורך מטרים רבים ומעבירים מזון ומים. החיבור המפותל בין שלושתנו, האב, הבת והאם נעזר בשורשי האוויר כדי להצביע על הקשר המורכב שבין שלוש הדמויות".¹⁰

1. ישראלה הרגיל, קשרים בין שלוש המסגרות, ספתח (אב, בת, אם), 2007 בקירוב, אוסף המוזיאון לאמנות יד ושם.

9 הרגיל אתר.

10 הרגיל 2016.

המסגרת הימנית מוקדשת לאביה, קלמן הרניק (תמונה א1). הוא מופיע במדי הצבא האדום שבו שירת עד תום מלחמת העולם השנייה. סביבו גופים חלודים ובחלק התחתון מודעת אבל משנת 1952 שנשלחה לישראלה הרניק (שם משפחתה דאז) מילדי ומורי ביה"ס בגוש זבולון, הקבוץ שבו חיה הרגיל במשך עשר שנים. המסגרת האמצעית עוסקת בדמות האמנית כתינוקת (תמונה ב1). מסגרת זו קרובה למסגרת הראשונה כדי להמחיש את הקרבה של הרגיל לאביה מאז המפגש ביניהם בסיום מלחמת העולם השנייה ועד למותו הפתאומי מדום לב. במרכז היצירה תצלום של האמנית כפעוטה מחייכת. האור בהיר ויוצר סביבה מעין הילה. סביב התצלום פורטרטים קטנים שלה, גדולה יותר ומחייכת.

ב1 פרט

א1 פרט

במסגרת השמאלית תצלום מקוטע של האם אלזה כהנא הרניק מחייכת. היו לה אחות וחמישה אחים ששלושה מהם עלו לארץ לפני השואה. בהמשך התצלום שנקטע ולא מופיע בעבודה היא מחזיקה בזרועותיה את ביתה. מתחת לתמונה מצוינות השנים שבהן חיה: 1911-1941. בור סובב סביבה ומזכיר עבודה נוספת של הרגיל שקרויה "אמא - סוף".

העבודה "אמא-סוף" הוצגה שנתיים אחר כך (2009, תמונה 2) בתערוכה שנקראה "פוטוארוזיה II"¹¹. על הקיר תלוי תצלום של האם בשמלת נשף, "אהבתי להתבונן בתמונה זו בילדותי המאוחרת ולדמיין מה היה אילו..."¹². הגרמנים כבשו את ברודי ב-29 ביוני

11 הרגיל 2009, עמ' 10, 11.

12 הרגיל 2016.

1941. ב-12 ביולי רצחו אנשי הגסטאפו בפיקודו של הרמן מילר 200-250 יהודים משכבת האינטליגנציה.¹³ האם הייתה ביניהם וכך מספרת הרגיל: "זמן לא רב לאחר כניסת הגרמנים לברודי עירי, נקראו המשכילים היהודים להתייצב בכיכר. אמי ואחיה צעדו לשם עם רבים אחרים מתוך הערכה שהעם הגרמני התרבותי יאפשר להם להשתלב ולקבל רישיון עבודה (לאבי ניתן רישיון עבודה לפני כן). כמעט מיד כותרה הכיכר בחיילים עם נשק ולאחר שלושה ימים הוסעו משם האנשים. איש לא ידע לאן וכך גם אבי שחיפש אותה והאמין שתחזור במשך המלחמה כולה. אחרי המלחמה, לאחר ארבע שנים, נודע שהאנשים הוסעו ליער הקרוב, במרחק לא רב מן העיר, ניתנה להם הוראה לחפור בור גדול ולתוכו הם נורו... הבור הזה רודף אותי תמיד, אני דוחקת בו, מנסה לסלקו לא מרשה לעצמי לדמיין את הזוועה שבו... התרחקתי והתקרבותי אל הבור פעמים רבות, ולבסוף כיסיתי את רצפת החדרון כולו בקרעי קרטון עבים ועל גבם ציירתי ספירלה סיבובית, מעין בור עמוק, כהה, מאיים ובלתי מפוענח..." (ההדגשה במקור).¹⁴

פרט: אמי - אלזה כהנא הרניק 1911-1941

2. ישראלה הרגיל, אמא - סוף, 2012, מיצב

שולמית לוין נולדה ב-1940 בכנדין (Będzin) שבפולין. האב הירש לייב, האם פרידה ואחיה גדליהו המבוגר ממנה בשנתיים נספו באושוויץ ב-1943.¹⁵ ברומה לסיפור חייה של ישראלה הרגיל, גם היא ניצלה בזכות הוריה שמסרו אותה כשהייתה בת שנתיים וחצי למשפחה פולנית נוצרית. לאחר המלחמה מצאה אותה דודתה, אחות אימה,¹⁶ ובגיל עשר

13 ברודי אתר.

14 סיפור המשפחה ותצלומי המשפחה ראו בקטלוג "פוטוארוזיה" (גטניו 2007), וראו סיפור חייה המפורט של הרגיל אצל: הרגיל, אתר וירטואלי שטטל.

15 לוין, עד.

16 הדודה דרשה מבית המשפט בפולין להכיר בה כאפטרופוס של הילדה. לאחר שזכתה במשפט מסרה את הילדה לבית יתומים. שנתיים אחר כך הועברה לוין לבית יתומים אחר. גילרמן 2002.

עלתה לישראל עם דודתה ובעלה. גם בארץ נדרה לויין ממוסד למוסד עד שהתגייסה. לאחר שירותה הצבאי עברה לירושלים והתחילה את לימודיה בבצלאל במגמת אריגה. היא הייתה מורה לרקמה יוצרת והשתתפה בתערוכות קבוצתיות בארץ ובעולם, ובסוף שנות התשעים החלה לעסוק בעברה.

ב-2010 הכינה לויין את העבודה "דולק היה כאן" (תמונה 3). העבודה הוצגה בפולין ב-2014 והוקדשה לזכר אחיה דולק - כינוי חיבה לגדליהו - שהיה בן ארבע וחצי כשנרצח. הוריה לא הצליחו למסור אותו מפני שהיה נימול. לויין לא מצליחה לזכור אותו, ולכן לוקחת תצלומים שונים שלו ומשבצת ורוקמת פנימה את דמותו אל בד הפשתן המתוח על קרטון. כאמנית סיב, לויין פועלת בתחום ה"קראפט", כלומר יצירה שמבוססת על מיומנות אישית ידנית עמלנית. היום, בשל העניין הגובר במחזור וקיימות, תחומי הקראפט המסורתיים כמו אריגה, תפירה וקליעה נמצאים במוקרי פעילות חדשים.¹⁷ בכל ריבוע מודפסת דמותו של ילד - אחיה או דמותה או ילדים אחרים מתקופת השואה. "שנינו קיבלנו שמות עבריים אף שנולדנו בפולין. הכול מוסתר. נמצא מאחורי הקלעים. דולק היה כאן. הוא באמת היה כאן. אני תמיד עם סרט. זה האבסורד. מלחמה פצצות, הורגים, רוצחים, אבל סרט חייב להיות על הילדה".¹⁸

3. שולמית לויין, **דולק היה כאן...**, 2010, רקמה ידנית, רישום, הדפס. שתי יחידות, מידות כל יחידה 80x80 ס"מ. חומרים: בד פשתן, בד צמר, אורגנזה, חוטי כותנה, חוטי צמר ומשי.

בין עבודותיה העוסקות בשואה יש שלושה ספרי אמנות שיצרה במתנה לכל אחד מילדיה. בשני הספרים הראשונים שילבה תמונות של המשפחה ומכתבים, וכינתה אותם "עקבות חיים". דפי הספר בעבודה של לויין נוצקו מעיסות כותנה שבהן הוטבעו עדויות או עקבות של מסמכים, מכתבים, צילומים, פיסות בד מבגד שנותר, כתמי צבע, כפתורים ועוד. "עבודתי מתבססת על הקשרים הכרוכים בתולדות חיי. לאורך שנים אני תרה ומחפשת עקבות כלשהם של הוריי ואחי, שאותם לא הכרתי מעולם. עבודתי נעשתה מאותם פריטי

17 הקראפט נתפס כהתרסה נגד התיעוש והגלובליזציה, כמטפורה לאנושיות. נושא מטען תרבותי והיסטורי בעל עומק ונקודת מוצא לביטוי עכשווי, ראו על קראפט אצל ברטל ועוד 2015.

18 לויין 2016.

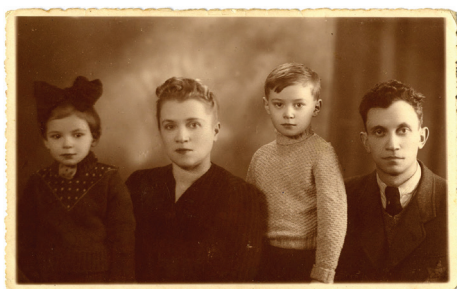
עדות או עקבות המעידים כי פעם הם היו כאן".¹⁹ אחת העבודות הבולטות היא "בעקבות" (תמונה 4) שנמצאת בספר בן 22 דפים שיצרה לבנה הבכור והוצגה בתערוכה "ספר אמן; טבע / עצמי" בשנת 2015.²⁰ לוין לקחה תצלום של משפחתה לפני המלחמה שבו נראים הוריה, אחיה והיא (תמונה 5). את הדמויות של הוריה ואחיה שנספו היא מפרקת לחתיכות ומטביעה בתוך הבד, והצופה נדרש לעשות מלאכת הרכבה של הדמות. משטח הבד וקווי שתי וערב יוצרים מערך מפורק קובייתי. את דמותה שלה - של האמנית - היא משאירה פנים שלמות בקובייה אחת וחוזרת עליה פעמיים: פעם אחת בקרבה אל שאר בני המשפחה, ופעם שניה למטה רחוק מהם, כאילו משאירה עצמה לבד בתוך המרחב התחתון של החיים שהם לא מצויים בו.

4. שולמיית לוין, בעקבות, 2015, דפי כותנה עבודת יד, הדפסת צבע, רקמת יד ומכונה, מידות כל דף 23x28 ס"מ.

19. לוין 2016.

20. התערוכה היא תוצר של סדנת 'ספרי אמן' בהנחייתה של דנה שמיר, שבה כל אמנית הרכיבה קודקס עבודות מורכב ומקיף סביב הנושא בו עסקה. ספרי האמן בתערוכה "מטפלים באופן ישיר או בעקיפין בגעגועים לנוף פיזי או מנטלי ובתיאור של דיוקן עצמי הבנוי משכבות של ידע, של זיכרון, של רגש". דנה שמיר, מצוטט אצל הרמט 2015, עמ' 5.

5. תצלום המשפחה: האב הירש, האח דולק, האם פרידה ושולמית, 1942 בקירוב.

בעבודה אחרת באותו ספר יצקה לויך בתוך דף הכותנה מסמך אותנטי ממוזיאון אושוויץ הכתוב בפולנית וממוען אליה (תמונה 6). המסמך נותר אצלה, זכר לשנים שבהן ניסתה למצוא את עקבות הוריה. היא פנתה למוזיאון אושוויץ כדי לחפש אם הוריה היו שם ולא נמצא דבר. על רקע המסמך נראה צילום משפחתי מרובה משתתפים שנלקח מטקס האירוסין של הוריה. לויך הפכה את התצלום כך שהדמויות מופיעות עם הראש כלפי מטה, "כאילו בארמה", ולמעלה נותרה הצללית השחורה שלהם. כל בני המשפחה נספו והעבודה מייצגת את "האובדן הגדול, את החור הענק שאתה הולך איתו לאורך כל חיך".²¹

6. שולמית לויך, בעקבות, 2015, דפי כותנה עבודת יד, הדפסת צבע, רקמת יד ומכונה, מידות כל דף 23x28 ס"מ.

בין הצללית לצילום עצמו ציטטה לוין קטע מתוך השיר "סוף והתחלה" של ויסלבה שימבורסקה (1923–2012), משוררת פולנייה, כלת פרס נובל לספרות, האהובה עליה. השיר עוסק באכזריות שבשכחה לצד החזרה ההכרחית לחיים רגילים:

"אחרי כל מלחמה
מישהו חיב לנקות.
סדר כלשהו
הרי לא יתרחש מעצמו.

מישהו חיב להדף את עיי החרבות
אל צדי הדרכים,
כדי שיוכלו לעבור בהן
עגלות מלאות מתים. [...]

זה איננו פוטוגני
ומצריך שנים ארוכות.
כל המצלמות נסעו מכבר
למלחמה אחרת. [...]

אלה שידעו
מה התרחש כאן ומדוע,
חיבים לפנות מקום לאלה
שיודעים מעט.
ופחות ממעט.
ולבסוף, שום דבר.

בעשב, שכסה
את הסבות והתוצאות,
מישהו חיב לשפכ לו
עם שבלת בין שניו
ולבהות בעננים.²²

ב. סביבת חיים: מיכל רובנר

מיכל רובנר היא אמנית ישראלית שעוסקת בצילום, וידאו ומיצב. בשונה מישראלה הרגיל ושולמית לוין שהן ניצולות שואה שחוו פרידה קשה ממשפחתם וילדות בזהות בדויה,

22 שימבורסקה, 1996, עמ' 16-17. השיר צוטט כאן בחלקו. תודה לרפי וייכרט שאישר לי לצטט את השיר בתרגומו.

הרי שרובנר נולדה ב-1957 בישראל. הוריה לא היו ניצולי שואה אבל היא מרגישה קשר חזק לשואה בגלל הדמויות בסביבתה הקרובה - שכנים, הורי חברים, מורה ומנהל שהיו ניצולים. רובנר מעידה כי כל שנות ילדותה ונערותה התרחקה מהנושא כי הוא היה קשה לה מדי.²³ בשונה מהרגיל ולוין, רובנר החלה ליצור בתגובה לשואה בעקבות פנייה מיד ושם. אבנר שלו, יו"ר הנהלת יד ושם והאוצר הראשי, עמד על הצורך לספר את סיפור השואה בעידן הפוסט מודרני תוך יצירת קשר מיוחד בין החומרים האותנטיים לקולו של היחיד. התובנה הזו הובילה להחלטה להעשיר את שפת המוזיאון ביצירות אמנות.²⁴

ב-2005 החל שיתוף הפעולה הפורה בין רובנר ליד ושם עם בניית האגף החדש. האגף בנוי בצורת משולש שבקצהו האחד חלון הפונה אל נוף ירושלים, ובקצה השני "חלון" אל העבר - עבודת וידאו "נוף חיים" שיצרה רובנר (תמונה 7). ההנחיה הייתה ליצור עם חומרים תיעודיים. היא בחרה ליטול לידיה את נקודת הזמן שקדמה לשואה ולהשתמש בחומרים תיעודיים, אמיתיים בלבד.²⁵ בשונה מהרגיל ולוין שהתמקדו בעיקר בתחקיר אישי ובתצלומי המשפחה הפרטיים שלהן, הרי שהעבודה של רובנר מתבססת על עבודת איסוף רחבה ביותר ממקורות רבים ובמדיום של וידאו.

7. מיכל רובנר, נוף חיים, 2005, עבודת וידאו, תערוכת הקבע, יד ושם.

23 מעין וגלילי 2005.

24 עומר 2005, אתר.

25 מעין וגלילי 2005.

העבודה מוקרנת על קיר שגובהו 13 מטר ורוחבו בסיסו 11 מטר והוא מהווה את המשולש המזרחי של מבנה המוזיאון. רובנר אספה מאות פיסות של סרטונים תיעודיים וצילומי ארכיון. היא ארגה אותם יחד במחשב לסרטון של כעשר דקות המתאר חיי יום-יום יהודיים דינמיים.²⁶ זהו נוף אל העבר, אל הקהילות היהודיות באירופה שלפני מלחמת העולם השנייה. בריאיון עם האמנית היא מסבירה: "בעבודה שלי תמיד אני לוקחת מציאות ומפרקת אותה, מוציאה דברים מהקשרם, מסיטה את הדברים מחוץ לרקע ולקונטקסט שלהם ונשארת עם איזושהי מהות יסודית שמספיקה ליצור העניין. בעבודה הזו היה תהליך הפוך – היו לפני שברי מציאות שרציתי לשקם, לאחות, לתקן ולחבר מהם סביבת חיים רציפה ושלמה. ליצור נוף שבו החומרים יוכלו לחיות מחדש, להתקיים מחדש.²⁷ מתוך הריאיון עם רובנר אפשר לזהות חמישה שלבים עיקריים בתהליך העבודה:

השלב הראשון הוא הצפייה בחומרים: סרטים תיעודיים מהתקופה, ובעיקר חומרי גלם מארכיונים של יד ושם, בית התפוצות, ארכיון שפילברג, Imperial War Museum London, אוניברסיטאות שונות, YVO וסרטים של אנשים פרטיים.²⁸ בשלב השני נעשתה הבחירה של החומרים. רובנר מכניסה את המציאות, מוחקת ממנה חלקים שלא מעניינים אותה, ומשאירה את הרגעים הקטנים שריגשו אותה כדי "שיוכלו לחיות מחדש".²⁹ השלב השלישי הוא שיקום הסרטים שנבחרו, מכיוון שרוב החומרים היו סרטונים ביתיים ישנים, ואיכותם הטכנית ירודה. רובנר שיקמה סרטונים שרוטים וייצבה את הרעידות.

השלב הרביעי היה לשלב את התנועה על רקע דימוי של מפה אינסופית מתחילת המאה הקודמת, כתובה בידידי. "האתגר היה ליצור בנייה מחדש של סביבת חיים, לקחת את אותם קטעי סרטים ולהמס את המסגרות לתוך הרקע, כפי שהם, היהודים, היו חלק אינטגרלי ברקמת החיים".³⁰ רובנר שילבה סצנות שונות כמו מעגל הרוקדים שלקוח מסיטואציה עירונית ושולב על רקע הנוף המושלג, וכן עמוד עם מודעות שלוקטו ממקורות שונים.³¹

שלב נוסף היה עבודת הסאונד ששילבה הקלטות מקוריות מהתקופה עם הוספות מאוחרות. כך לדוגמה, הילדים שקוראים דברי תורה נשמעים בהקלטה מקורית, וכדי להעצים אותה חוברת לה הקלטה של קבוצה נוספת של ילדים. אלמנט נוסף הוא הקולות המתחלפים בלי להרגיש, כמו קולו של דוד בן גוריון המתחלף עם קולו של חיים ויצמן במשפט: "שהיופי המשכר של המקום הזה והתנאים הנוחים שלא ישכחנו מליבנו אף לרגע".³² אחד מרגעי השיא

26 רזון ועוד 2006.

27 מעין וגילי 2005.

28 מעין וגילי 2005.

29 עומר 2005, אתר. ערוץ 2009, אתר.

30 יד ושם 2005, אתר.

31 מעין וגילי 2005.

32 מעין וגילי 2005.

של העבודה הוא הרגע בו נמלא הפריים בעשרות ילדים שרים בקול גדול את "התקווה".³³

שנתיים לאחר "נוף חיים", נפתחה בכיתן התערוכות ביד ושם תערוכה בשם "כתמים של אור: להיות אישה בשואה" (2007). למעלה משלוש מיליון נשים, נערות וילדות נרצחו בשואה, והתערוכה הציגה את השואה דרך הזיכרונות והעדויות של הנשים שחוו אותה (תמונה 8). במסגרת תערוכה זו יצרה רובנר את עבודת הווידאו "להיות בן אדם" באורך 14 דקות.³⁴ ביצירה זו הציגה רובנר שיחות שערכה עם עשר נשים ניצולות שואה המתארות את הישרדותן הנפשית במלחמה. רובנר פנתה לנשים ואמרה: "אני באה אליכן מתוך כבוד ומתוך פליאה. מתוך רצון להתייחס לעוצמה שלכן, ולא למה שעשו לכן, להתייחס ליכולת שלכן באיזו שהיא נקודה בזמן, להחליט משהו בנוגע למציאות או לקיים חשיבה עצמאית, למצוא מטרה או נקודת מבט מיוחדת שעזרה לכן".³⁵ מהסרטים עולה שהעוצמות של הנשים מגיעות ממקורות שונים כמו אמונה ותקווה, הצבת מטרה, מציאת משמעות והתמיכה של הסביבה.³⁶

8. מיכל רובנר, **להיות בן אדם**, 2007, עבודת וידאו, תערוכת כתמים של אור: להיות אישה בשואה, יד ושם.

שש שנים אחר כך, ביוני 2013, נפתחה תערוכת הקבע החדשה "שואה" בבלוק 27 במוזיאון אושוויץ-בירקנאו בפולין. בתערוכה זו רובנר מציגה את העבודה "עקבות חיים".³⁷ כמו

33 עומר 2005, אתר.

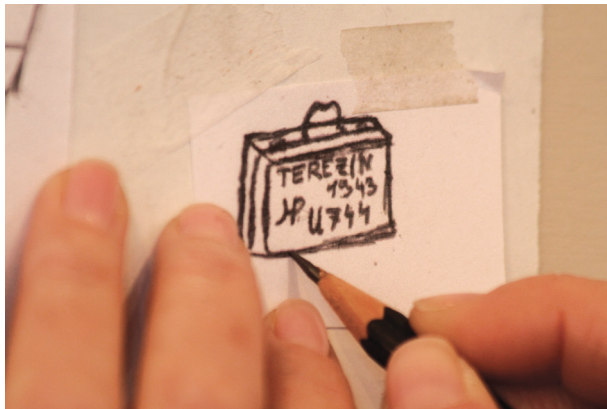
34 ענבר 2007.

35 יד ושם 2007.

36 יד ושם 2007, אתר.

37 התערוכה היהודית הקודמת שהוקמה בתקופת השלטון הקומוניסטי בפולין התיישנה ורוב המבקרים פסחו עליה בביקורם. האחריות על עיצוב התערוכה החדשה הוטלה על יד ושם, במימון ממשלת ישראל ובסיוע ועידת התביעות. יד ושם 2013א, עמ' 2.

בעבודה "נוף חיים", גם כאן קדמה ליצירה עבודת איסוף חומרים ותחקיר רחב. במשך יותר משנה חקרה רובנר את הציורים ואת הרישומים שיצרו ילדים בתקופת השואה. לשם כך קיבץ יד ושם בעבורה אוסף מיוחד מתוך הארכיונים שלו ומתוך אוספים אחרים ברחבי העולם, בראש ובראשונה אוסף האמנויות החזותיות במוזיאון היהודי בפראג. "החלטתי להישאר נאמנה לפרטי הציורים ולגודלם המקורי. אין אמן שבכוחו ליצור עבודה טובה יותר בנושא הילדים בתקופת השואה מאשר הציורים שציירו הילדים עצמם." ³⁸ כדי להתמצא בכמות העצומה של הציורים ולהכיר את מרכיביהם השונים, חילקה אותם רובנר לפי נושאים ובמשך כשנתיים למדה וערכה אותם. ³⁹ נאמנה להחלטתה שלא לשנות את הציורים, החליטה רובנר להעתיק לקיר באמצעות עיפרון ונייר העתקה בלבד, אחד לאחד, את החלקים ואת הפרטים שבחרה מהציורים בדיוק כפי שהם (תמונה 9). הציורים בגודלם הטבעי, עדינים ושבריריים וקטנים, מכריחים את המבקר להתקרב אליהם על מנת לבחון אותם, כך נוצרת אינטימיות באופן הייצוג וניגוד דרמטי למראה המחנה הנשקף מהחלונות. ⁴⁰ ברקע התצוגה מהדהדות הקלטות מקוריות מתקופת המלחמה ומיד אחריה של קולות ילדים יהודים שרים, מרברים ומשחקים. ⁴¹

9. האמנית מיכל רובנר מעתיקה ציור בגודלו המקורי, **עקבות חיים**, 2013, רישומי קיר וקולות, תערוכת הקבע, מוזיאון אושוויץ-בירקנאו.

38 יד ושם 2013א, עמ' 5.

39 ביניהם "גיבורי אגדות ילדים" כמו המלך הבוכה; "החיים הטובים" שהם סצנות ילדות יומיומיות רגילות כמו פיקניק או כביסה על חבל, או "עקבות חיים" בחפצים המיוממים כמו עצצועים, עגלת תינוקות ריקה ושעון מתקתק. לאחר מכן חיברה את הפרטים ויצרה קומפוזיציה.

40 יד ושם 2013ב, עמ' 16. יד ושם 2013א, עמ' 5.

41 יד ושם 2013א, עמ' 5.

סיכום

לסיכום, השימוש בחומרי התיעוד בעבודות האמנות שראינו נעשה באופן שונה ולמטרה שונה: שתי האמניות ניצולות השואה השתמשו בחומרי תיעוד אישיים-משפחתיים מתחום הצילום ויצרו עבודות קולאז' (אצל ישראלה הרגיל בתחומי הציור וההצבה, ואצל שולמית לוין בתחום הסיב, "קראפט"). לעומת זאת, אצל מיכל רובנר שאינה ניצולת שואה, יש עבודת תחקיר נרחבת ושימוש בחומרי תיעוד ממקורות רבים ושונים מתחום הציור ובעיקר הווידאו. סוג העבודה השונה נגזר מהמטרות השונות של האמניות: הרגיל ולוין ביקשו למלא חלל ולבנות נרטיב משפחתי-אישי משרידי התיעוד שמצאו, ואילו רובנר ביקשה לקחת שברי מציאות ולחבר מהם סביבת חיים רציפה ושלמה. בשתי הדרכים נעשה לרוב שעתיק של טקסט קודם אל תוך הטקסט החדש באמצעות ציטוט ישיר שלו ("אינטר טקסטואליות") מתוך הזדהות עמוקה עם החומרים האוטנטיים ורצון להנכיח אותם מחדש בטכניקות מגוונות.

ביבליוגרפיה

ברודי אתר	ברודי (Brody), האנציקלופדיה של הגטאות, אתר יד ושם: http://www.yadvashem.org/yv/he/research/ghettos_encyclopedia/ghetto_details.asp?cid=162
ברטל ועוד 2015	ברטל אורי, זהבי ראובן וארליך ערן (עורכים), מחשבות על קראפט , ירושלים ותל אביב 2015.
גטניו 2007	גטניו ענת, "זהויות נערמות", קטלוג התערוכה פוטוארוזיה , בית האמנים תל אביב 2007, מתוך: http://www.israela-hargil.co.il/Documents/Catalogs/פוטוארוזיה20%-20%עברית.pdf
גילרמן 2002	גילרמן דנה, "חשבו שלא עברנו כלום", הארץ , 9.4.2002, http://www.haaretz.co.il/misc/1.785500
הרגיל אתר	אתר של ישראלה הרגיל http://www.israela-hargil.co.il
הרגיל, אתר וירטואל שטטל	"Israela Hargil about her parents before war, her family and herself during WW2, way to Palestine in 1947", virtual shtetl , http://www.sztetl.org.pl/en/article/brody/16,accounts-memories/18745,israela-hargil-about-her-parents-before-war-her-family-and-herself-during-ww2-way-to-palestine-in-1947-/?action=viewtable&page=1
הרגיל 2009	הרגיל ישראלה, פוטוארוזיה II , בית האמנים תל אביב 2009.

- הרגיל 2016 תכתובת מיילים בין המחברת לישראלה הרגיל, 9.2.2016, 17.2.2016.
- הרגיל 2018 הרגיל ישראלה, **ישראלה הרגיל באוניברסיטת בר-אילן "שרידים"**, 10 בינואר 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=MAmbkQ8qNH0>
- הרמט אתר הרמט ניר (אוצר), "שולמית ליון, בעקבות", **ספר אמן; טבע / עצמי**, 2015, עמ' 41-40. <http://designcrafts.org.il/catalog/#41/z>
- יד ושם 2005 אתר יד ושם, "העולם שהיה" / <http://www.yadvashem.org/yv/he/museum/gallery01.asp>
- יד ושם 2007 יד ושם, "להיות בן אדם - מיכל רובנר - תקציר", **עכבר העיר**, 2007, מתוך: http://www.mouse.co.il/CM.art_item,418,208,6879,aspx
- יד ושם 2013 יד ושם, "עקבות חיים: עולמם של הילדים", **יד ושם ירושלים**: גיליון מיוחד: תערוכת קבע חדשה בבלוק 27 במוזיאון אושוויץ-בירקנאו, יוני 2013, עמ' 5. מתוך: https://www.yadvashem.org/yv/he/pressroom/magazine/pdf/auschwitz_block27.pdf
- יד ושם 2013 יד ושם, "חדר 6 - רצח הילדים", מדריך לבלוק היהודי-מוזיאון אושוויץ, עמ' 15-18, מתוך: <http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/627770B0-A358-42E4-8C7E-B831EAA3FB13/174149/blok27.pdf>
- ליון, עד דפי עד שמילאה שולמית ליון, נמצאים באתר יד ושם: http://yvng.yadvashem.org/index.html?language=he&advancedSearch=true&sln_value=%D7%9C%D7%95%D7%99%D7%9F_%D7%91%D7%95%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A1%D7%A7%D7%99&sln_type=synonyms&sfm_value=%D7%A9%D7%95%D7%9C%D7%9E%D7%99%D7%AA&sfm_type=synonyms
- ליון 2015 שולמית ליון, **בעקבות**, ספר אמן, 2015. <http://designcrafts.org.il/catalog/#41/z>
- ליון 2016 ליון שולמית, חומרים מתוך ראיון איתה, וטקסטים שכתבה בקובץ המחשב, 2016.
- מעגן וגילי 2005 מעגן-גינזבורק רינת וגילי דפנה, "חלון אל מול חלון", ריאיון עם האמנית מיכל רובנר, **מגמתי**, עיתון פנימי של בית הספר להוראת השואה, 2005, תכתובת מייל ממיכל רובנר באמצעות דקלה בן עטיה.
- עומר 2005 יעל עומר, "מחזירים את הצבע", **ynet ידיעות אחרונות**, 17.03.05. <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3059668,00.html>
- ערוץ 2009 המהדורה המרכזית, ערוץ 2, 5.7.2009, <http://www.mako.co.il/news-channel2/Channel-2-Newscast/Article-85575e2900c4221016.htm>
- ענבר 2007 ענבר יהודית, **כתמים של אור: להיות אישה בשואה**, ירושלים יד ושם 2007.

רוזן ועוד 2006 רוזן שחר (בימוי) דה פריס אילן והראל אילת (הפקה), **סיפור מסגרת: פרק 4: זכרון דברים**, הרשות השנייה ומפעל הפיס 2006.

שימבורסקה 1996 שימבורסקה ויסלבה, **סוף והתחלה** (תרגום רפי וייכרט), תל אביב 1996.

